

тально. Максимальна оцінка прямих демографічних втрат, яку можна зробити на основі двох довоєнних переписів і матеріалів поточного обліку населення, становить 4,6 млн., а з врахуванням ненароджених— понад 6 млн. чол. Хоча наведені у цій статті цифри поступаються звичній оцінці, за ними — істотна перевага. Адже вони спираються на державну статистику, яку власті ретельно приховували від дослідників понад півстоліття. Як бачимо, приховували даремно. Всі відомі людству випадки геноциду не йдуть ні в яке порівняння за своїми масштабами з тим, що трапилося в Українській РСР на початку 30-х років. Голод 1933 р.— найбільш страхітливий серед численних злочинів сталінщини.

Одержано 14.XI.90.

Автори статті предпріяли попытку, пользуясь открытими в конце 1989 г. материалами советской демографической статистики, определить максимум и минимум потерь украинского населения от голода 1933 г. Они пришли к выводу о том, что все известные человечеству случаи геноцида нельзя сравнить с тем, что случилось в Украинской ССР в начале 30-х годов.

О. С. Рубльов (Київ), Ю. А. Черченко (Київ)

Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-і роки ХХ ст) *

У статті йдеться про репресії стосовно західноукраїнських літераторів — членів київської та харківської філій Спілки революційних письменників «Західна Україна», висвітлюється трагічна доля вихідців з Галичини, які на початку 30-х років працювали в системі Наркомосу України.

Початок 1933 р. позначився арештами членів київської філії літературної організації «Західна Україна» (наприкінці січня — на початку лютого було заарештовано В. Атаманюка, М. Козоріса, А. Фертюка та ін.). 30 січня 1933 р. М. Козоріс у листі до правління Спілки у Харків дописав червоним олівцем: «Щойно мені сказали, що заарештовано Атам[анюка], за що — не знаю». 4 лютого він пояснював (чи скоріше — намагався це зробити): «В останньому листі я згадав Вам про арешт Ат[аманюка], тоді я писав це на підставі слухів. Тепер підтверджую це як дійсний факт. Яка причина — це важко сказати. Та справа тут мене цікавить з боку видавництва... По відомостям, у нього запечатали його кімнату, там всі справи вид[авницт]ва і, здається, що і рукописи та договори... На мою думку, Спілці треба написати відповідне відношення до ДПУ, і треба, щоб вони, порозумівшись у цій справі Ат[аманюка], видали матеріали видавництва»¹.

Важко сказати, чи передбачав сам М. Козоріс, що його так швидко заарештують. Мабуть, такі відчував, що це неминуче. У листах кінця 1932 р.— початку 1933 р. він немов підбивав підсумок свого життя. Так, 20 грудня 1932 р. М. Козоріс писав до товаришів у Харків, характеризуючи члена Спілки «Західна Україна», згодом відомого літератора Л. Дмитерка (1911—1985): «Він парень толковий, має

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 1.

¹ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 33, арк. 18 зв., 22—22 зв.

всі дані, щоб з його вийшли люди, якщо він спам'ятеється і перестане «важнічати», бо знаєте, коли людина з 23-ох років починає «важнічати», то що лишиться на старість?!

Письменник, справжній, повинен бути скромний, безпретенсійний. А його було б шкода — матеріал хороший, треба б зберегти його від того, щоби заскоро постарівся. Юність сто раз цінніша за старість, це я Вам могу вже сказати»².

На нашу думку, М. Козоріс, як юрист за фахом*, мав краще за інших здавати собі звіт з трагічних подій, що розгорталися тоді на Україні. Тим більше, що в його бурхливій біографії були і праця повітовим комісаром на Косівщині за ЗУНР (1919)³, і завідування земельним та участь у юридичному відділі Галревкому (1920)⁴, й два арешти, до того ж з діаметрально протилежних мотивів. «У 1914 р., — писав він в автобіографії 1927 р., — як російська армія окупувала Галичину, мене... заарештувала в Калуші рос[ійська] військова влада, передала під полевий суд, який не засудив мене вправді, але як «опасного для русских войск и мазепинца» рішив вислати, і мене... в березні 1915 р. вислано в Наримський край. В Нарим[ському] краю проживав... до 1917 р.». Вдруге М. Козоріса було заарештовано на початку червня 1918 р. вінницьким гетьманським старостою. Тоді він відбував ув'язнення у вінницькій і прокурівській тюрмах та жмеринському концентраційному таборі. Причина арешту — «опасный для украинского государства»...⁵.

На початку лютого 1933 р. М. Козоріса було заарештовано втретє й востаннє*. Принаймні, у листі від 25 лютого 1933 р. до П. Гірняка й М. Ірчана у Харків член Спілки А. Фертюк, що обіймав посаду керівника та головного редактора Київського обласного радіомовлення**, досить прозоро натякає: «Матеріали, що я їх узяв від Вас для передачі В. А [таманюку] або Козорісу, не передав, бо ні того, ні другого я вже було не застав»⁶ (підкреслення наше. — Авт.). Наступною була черга самого А. Фертюка... Згодом український літератор Я. Савченко (1890—1937), характеризуючи процес «творчого піднесення радянської літератури в Києві», зазначав, зокрема, що різні «Козоріси, Атаманюки, — всі оті контрреволюціонери і дворушники, — намагалися збочити розвиток радянської літератури, зробити її знаряддям куркульсько-націоналістичної пропаганди. Комуністична партія розгромила буржуазно-націоналістичні гнізда»⁷.

² Там же, оп. 1, спр. 33, арк. 111.

* У 1911 р. М. Козоріс закінчив юридичний факультет Львівського університету. Принагідно зазначимо, що 1910 р. випускником цього ж факультету був відомий український «історик-марксист», акад. АН УРСР (з 1929 р.) М. І. Яворський. Останній був заарештований у березні 1931 р. за сфабрикованою ДПУ справою «Українського національного центру» і на той час вже перебував на Соловках (Див.: Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн. — 1990. — № 8. — С. 75, 85).

³ Про це див. його мемуари: Козоріс М. Румуни в Галичині: Спомин // Західна Україна. — 1930. — № 3—4. — С. 42—49.

⁴ Див.: Мухіна М. Ю. Документи ЦДАЖР УРСР про діяльність Галицького революційного комітету // Архіви України. — 1990. — № 2. — С. 57.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 12, спр. 3484, арк. 8—8 зв.

* У квітні 1933 р. М. Козоріс, який водночас був науковим працівником Комісії історії Західної України ВУАН, був звільнений як такий, що не виконує своїх обов'язків з 5 лютого 1933 р. (Архів Президії АН УРСР, ф. Р—251, оп. 1, спр. 55, арк. 22 зв.).

** ДПУ досить легко встановило, кому саме завдячував В. Атаманюк трансляцією 29 січня 1932 р. по київській обласній радіостанції своєї поеми «Шлях старого більшовика» з промовистим підзаголовком: «Присвячено 35-літтю партійної й громадської праці та 60-літтю з дня народин Народного Комісара Освіти УСРР тов. Миколи Олексійовича Скрипника» (Див.: ЦДАМЛМ УРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 43, арк. 1—13).

⁶ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 33, арк. 27.

⁷ Див.: Савченко Я. Літературний Київ // Українські Щоденні Вісті (Нью-Йорк). — 1934. — 12 серп.

Намагаючись хоч якось врятувати становище, один з керівників Спілки «Західна Україна» І. Ткачук опублікував в її літературному органі пасквіль. У ньому він звинувачував київську філію, нібито остання завжди «домогалася якихось ширших прав для себе, якоїсь «автономії», саботуючи роботу «ЗУ» і водночас займаючись іншою роботою, як виявляється тепер, шкідницькою, контрреволюційною»⁸ (підкреслення наше.— Авт.).

Зазначимо принагідно, що ситуація, яка складалася на той час у суспільно-політичному та економічному житті країни, зокрема набирання обертів маховиком репресій, аж ніяк не сприяла літературній творчості. На зміну літературному плюралізмові з його розмаїттям течій і напрямків, літературних організацій та їхніх друкованих органів йшов «каззонний» оптимізм «соціалістичного реалізму». У згаданій публікації І. Ткачук, назвавши вже заарештованого В. Атаманюка «куркульсько-петлюрівським прихвоснем», зробив, зокрема, на його адресу характерний закид: «У своїй... творчості В. Атаманюк «скиглисть», «оплакує» поневолену Західну Україну, «жаліє» «уярмлених братів» «під'яремної України» та сипле прокляття «кровожадним катам-окупантам». Про класову боротьбу західноукраїнського пролетаріату і трудящих мас... не згадує»⁹.

Цікаво, як же відповідав на подібні «звинувачення» сам Василь Атаманюк. В одному з останніх своїх листів (від 22 січня 1933 р.) він писав про долю власної поетичної збірки: «Галицькі ночі» міськкліт затримав і надіслав до Харкова свої зауваги, через які він хоче зарізати книгу. Як мені удалось довідатись, то головною причиною є мотто в одному оповіданні («На кордоні»):

Ой, на двох боках кордону
Двох братів журба прибила...

Київський міськкліт не дозволяє зразу двом братам* журитися тим, що кордон порізав їх землю. Коли один брат журиться, то другий має витинати гопака і приспівувати «Інтернаціонал». Ніяких почуттів нашому братові, крім патріотичних, не дозволяється... Між іншим, Київський міськкліт завше хворіє на манію вишукування контрреволюції, головним чином в тих творах, що проходять перегляд у Харкові. Тут хочуть бути лівішими за ліву ногу»¹⁰.

Спроби керівництва Спілки «Західна Україна» врятувати становище, віддавши на поталу київську філію, не дали бажаних наслідків. ДПУ «взяло слід» й діяло за власним планом. Арешти поступово перекинулися й на західноукраїнських літераторів, що мешкали у Хар-

⁸ Ткачук І. На рівень нових бойових завдань: Про роботу і помилки літературної організації «Західна Україна» // Західна Україна.— 1933.— № 5—6.— С. 64.

⁹ Там же.— С. 63.

* Мається на увазі брат В. Атаманюка — письменник і журналіст М. І. Атаманюк (1888—1939), що тоді працював на Буковині.

¹⁰ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 33, арк. 14. Тема згаданого у листі «гопака» або «оптимізму» «соціалістичного реалізму», як це не дивно, ставала предметом дискусій й у часи розквіту культу особи. Наведемо лише два приклади. «Я не уявляю, як можна було дописатись до того, як це було у передовій статті «Радянського мистецтва», де висловлено було думку, що казати про те, що український народ — страдник, є шкідливою думкою. Значить, виходить, що коли український народ, його дітей багнетами приколоють до стінок, він повинен гопака танцювати?». Це — слова В. Сосюри на червневому (1944 р.) пленумі Спілки письменників України (див.: ЦДАМЛМ УРСР, ф. 590, оп. 1, спр. 13, арк. 4).

Офіційну точку зору з цього приводу висловив на вересневому пленумі СПУ 1947 р. О. Е. Корнійчук: «...Деякі літератори не зовсім вірно зрозуміли наш радянський патріотизм. Вони тужили, оплакували Київ, який був під німцями. Це прекрасне почуття, патріотичне. Кожному було жаль найменшого клаптика нашої землі, а тим більше нашого славного Києва. Але вони оплакували Київ Лаври, Київ Софії, а не Київ — радянську столицю. Вони говорили про народ, але не згадували, або згадували дуже, дуже рідко про партію більшовиків, про радянський уряд, про нашого великого Сталіна» (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 590, ф. 1, спр. 39, арк. 20).

кові (було заарештовано В. Бобинського, В. Гжицького, М. Ірчана та ін.). 9 травня 1934 р. львівський часопис «Діло» сповіщав: «Прийшли до нас звістки, що галичанина Василя Бобинського, відомого поета, що кілька літ тому виїхав до Харкова, комуністична влада за судила на «ізоляцію», як контрреволюціонера. Бобинський видавав у Львові радянфільський журнал «Вікна», а у Харкові викладав в Інституті Народної Освіти. Своїми поглядами він все був комуніст»¹¹.

Ось як згадував ці арешти в Харкові член Спілки «Західна Україна» В. Гжицький — один з небагатьох, кому пощастило, пройшовши сталінські табори, в другій половині 50-х років повернутися в літературу*. Він жив у будинку письменників «Слово», де разом з ним мешкало 66 літераторів з родинами. «Одного зимового дня,— писав В. Гжицький у мемуарах (1969 р.),— точніше сьомого грудня 1933 року, я мусив покинути це помешкання... назавжди. І дивно, того ж дня покинув своє помешкання з тої ж причини... Остап Вишня. І ми знову стали сусідами, і в одному будинку, але вже не бачили один одного. Так тривало чотирн місяці, все ще в Харкові...»¹².

Постановою судової трійки при ДПУ УСРР від 23 лютого 1934 р. В. Гжицького за сумнозвісною 58-ю статтею кримінального кодексу було засуджено на 10 років таборів¹³. Там, у таборах, знову перетнулися життєві шляхи його, В. Бобинського і О. Вишні. З В. Бобинським «ми... в 1934 році опинилися в Дмитрові, в редакції однієї газети, «Перековка», в дуже мізерному амплуа,— пригадував В. Гжицький.— Редагували ми неграмотні дописи численних кореспондентів-лагерників, правили коректуру, ось і вся наша робота. В тій редакції я покинув Бобинського в 1934 році. Восени цього року я був переведений на Північ»¹⁴. Про причини цього переведення можна дізнатися з табір-ного щоденника О. Вишні, де 11 серпня 1934 р. (отже, В. Гжицький трохи помилювся в часі свого переведення) занотовано: «Зустріч з Гжицьким... Виявилось, Гжицький в Дмитлазі подав докладну записку про те, щоб видавати там газету українською мовою, обстоював це, агітував і т. д. Ну, й зрозуміло — Ухтпечлаг! А Ухтпечлаг вважається для всіх лагерів за пугало, за лагерь штрафний і т. д. Ах, який наївний Гжицький!»¹⁵.

Зрозуміло, що всі ці арешти й процеси викликали безліч болючих запитань на Західній Україні і негативно впливали на ставлення значної частини галицької інтелігенції до Радянської влади. Водночас замість реальної інформації про становище в Радянському Союзі та в УСРР за кордон, зокрема до Галичини, надходила дозована й відповідним чином препарована інформація, що нагадувала тонесеньку цівку, яка витікає з піскового годинника. Саме тоді в нашій країні відбувався процес відвертої й безпардонної фальсифікації реальності. Монополізованими засобами масової інформації зовнішній світ подавався радянській людині у надзвичайно спотвореному, майже сюрре-

¹¹ Ще один «контрреволюціонер» // Діло.— 1934.— 9 трав.

* «Раніш, коли я намагався осмислити причини своєї катастрофи,— писав 15 вересня 1957 р. до В. Гжицького у Львів відомий український письменник Б. Д. Антоненко-Давидович (1899—1984), подумки звертаючись до свого арешту в Алма-Аті 2 січня 1935 р. й двадцятирічного поневіряння по сталінських таборах та на засланні,— я міг дійти тільки одного висновку, що, маючи нещасливу форту, витягнув на великій лотереї життя чорний квиток. Але тепер бачу, що помилювся: моя і Ваша фортуни — ще досить щасливі як на загальну трагедію більшості» (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 19, оп. 1, спр. 196, арк. 1).

¹² Гжицький В. Спогади про минуле // ЦДАМЛМ УРСР, ф. 19, оп. 1, спр. 155, арк. 25—26.

¹³ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 19, оп. 1, спр. 319, арк. 1—7.

¹⁴ Гжицький В. Спогади про минуле // ЦДАМЛМ УРСР, ф. 19, оп. 1, спр. 155, арк. 35а.

¹⁵ Вишня О. Чиб'ю. 1934. З табір-ного щоденника // Київ.— 1989.— № 12.— С. 113.

алістичному висвітленні. Водночас Сталіну та його поплічникам надзвичайно хотілося, щоб поза межами СРСР створеною ними адміністративно-командною системою всі захоплювалися, щоб їй аплодували...

В обставинці штучно створеного інформаційного вакууму блискучо поширювалися всілякі чутки, вигадки, ідеологічні міфи... Розповсюдженню їх сприяла й польська окупаційна влада, що систематично посилювала наступ на українське друковане слово у Галичині. Так, залишивши редакцію журналу «Вікна» влітку 1932 р. (восени того ж року часопис було ліквідовано польськими властями), до 1935 р. жив без роботи у свого тестя на Гуцульщині в с. Березів-Нижній Я. Галан. Один з його найближчих друзів, В. Шаян*, що мешкав у тому ж селі, в жовтні 1932 р. писав до керівників Спілки «Західна Україна» у Харків: «Якщо Ви в силі уявити собі жакливу, глуху березівську відірваність — ніякогісінького радянського журналу чи книжки, ніякої преси, крім найпоганіших шмат, часті ревізії й стала їх загроза (забирають тоді найневинніші манускрипти, зовсім їх не читаючи) — тоді відпишете мені напевно»¹⁶.

Зрозуміло, що в такій ситуації пропагандистський часопис «СССР на стройке» (нинішній «Советский Союз»), який вряди-годи, як і інша легальна й нелегальна література, потрапляв до Березова завдяки турботам старшого брата Я. Галана — Івана (1898—1937)**, своєю парадною ура-інформацією формував у них хибне уявлення про перебіг реальних процесів у Радянському Союзі. До речі, його дванадцятий номер за 1933 р. цілковито було присвячено будівництву сумнозвісного Біломорсько-Балтійського каналу.

Цей брак правдивих вістей про становище в СРСР значною мірою пояснює такі рядки з листа Я. Галана (18 лютого 1934 р.) до його дружини, що студіювала медицину у Харкові***. «Хоч яке життя не тяжке, та які ми щасливі, що довелося жити нам в такій великій епосі змагань за новий світ — світ соціалізму. З подивом і пошаною дивлюся на вождя радянського (і не лише радянського) пролетаріату Сталіна, що його прізвисьце побіч імен Маркса і Леніна глибоко вріжеться в пам'ять майбутніх тисячів... Будь горда суть, що ти, як малюсінька дівчинка, працюєш під його могутнім керівництвом, під керівництвом авангарда рад[янського] пролетаріату»¹⁷.

* В нашому літературознавстві В. Шаян дістав таку «атестацію»: «Шаян Володимир — спочатку співпрацював з пролетарськими письменниками в революційному журналі «Вікна» в 1927—1932 рр., пізніше скотився на позиції українського буржуазного націоналізму. В 1944 р. втік за кордон, помер у 1974 р.» (Див.: Галан Я. Твори: У 4-х т.—Т. 4.—С. 762 (примітки)).

¹⁶ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 33, арк. 92.

** У мемуарах П. Козланюк яскраво змалював своєрідну постать І. Галана. «Останній,— згадував він,— дивовижно поєднував ідею соціалістичної революції з толстовською проповіддю «непротивлення злу», отож, не захищаючись з принципу, він часто діставав від поліції стусани на робітничих мітингах та першотравневих демонстраціях. Після цього він скаржився перед усіма знайомими в місті, показуючи на пухлини та синяки: «От каналі, от фараони! Людей б'ють невинних!...». Іван Галан же був гарячим поклонником письменства. Він знав усіх книгарів та букіністів у Львові... й приносив нам завжди новинки німецької, польської та радянської художньої літератури...» (Див.: Козланюк П. «Вікна» // Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників: 36. арх. документів.— Львів, 1959.— С. 227). Людина хвороблива, що все життя провела у нестатках, не маючи постійного заробітку, І. Галан помер у Львові 1937 р. Нетрадиційний образ цього комуністатоловця спричинився до того, що з ласки редакторів посмертного видання творів П. Козланюка характеристику І. Галана було вилучено з цих мемуарів (Порівняй: Козланюк П. «Вікна» // Твори: В 4-х т.—К., 1975.—Т. 4.—С. 216).

*** Дружину Я. Галана — Г. Генік—під час літніх канікул у 1937 р., коли вона працювала медсестрою у піонертаборі «Гайдар» на ст. Зміїв Харківської обл., було заарештовано, звинувачено у шпигунстві «на користь фашистської Польщі» й страчено. Реабілітована посмертно (Див.: Цегельник Я. Х. У битвах за возз'єднання і волю: Нові сторінки про Ярослава Галана.— Львів, 1989.—С. 44).

¹⁷ Держ. арх. Івано-Франків. обл., ф. 2, оп. 1, спр. 1504, арк. 98.

Отже, відсутність реальної інформації про життя на Радянській Україні сприяла поширенню у Галичині всіляких чуток, особливо про долю репресованих галицьких інтелігентів. Характерно, що 1956 р. П. Козланюк пригадував, як «в 1940 році у Львові були вісті, що В. Бобинський звільнений з таборів і живе з сім'єю десь у селі Московської обл[асті]»¹⁸. Насправді ж, відомого західноукраїнського поета було розстріляно ще 2 січня 1938 р. Сумна доля спіткала і його родину¹⁹.

В грудні 1934 р. у першій «кіровській хвилі» серед 28 представників української інтелігенції на підставі вироку виїзної сесії військової колегії Найвищого суду СРСР під головуванням В. В. Ульріха, що проходила 13—15 грудня 1934 р. у Києві, було, зокрема, розстріляно західноукраїнських літераторів І. Крушельницького та Р. Сказинського. Водночас репресіям було піддано й інших членів численної родини Крушельницьких — письменника й громадського діяча, колишнього міністра освіти ЗУНР, а згодом видавця радянофільського часопису «Нові Шляхи» Антона Крушельницького та його другого сина — Тараса, що у 1932 р. та 1934 р. переїхали до УСРР.

Трагедія родини Крушельницьких набула широкого розголосу серед української еміграції. В січні 1935 р. відомий український поет О. Олесь (1878—1944) написав у Празі драму «Земля обітована». В ній ідеться про трагедію сім'ї західноукраїнського літератора Шумицького (читай — Крушельницького), який виїхав до УСРР з глибоким переконанням, що «права і майбутнє не тут, на Заході, а там, на Сході, звідки завжди сходило і сходить сонце»²⁰. Цей драматичний твір мав і особистий підтекст для його автора, який, перебуваючи в еміграції, одним з перших закордонних українських літераторів визнав Радянську владу. Так, 1922 р. представництво УСРР в Берліні повідомляло, що «на еміграцію... зробило певне вражіння наближення до нас Олеся...»²¹. Протягом 20-х років його твори видавалися чималими тиражами в УСРР. Отже, драмою «Земля обітована» О. Олесь підводив і для себе ризику під власними колишніми радянофільськими симпатіями, сподіваннями на українізацію...

Відгукуючись на репресії щодо родини Крушельницьких, львівське «Діло» зауважувало: «...На всій українській землі ніхто в те не повірить, щоби Антін Крушельницький зі синами... могли мати яке-небудь відношення до атентату (замаху.— Авт.) на Кірова. Вони ж були певно аж занадто лояльними громадянами УСРР...»²².

Серед західноукраїнських письменників, що їх було репресовано 1934 р., опинився й голова Спілки «Західна Україна» М. Ірчан. Йому, як і більшості заарештованих галицьких літераторів, інкримінувалося належність до так званої «Української військової організації» (УВО). В 1934 р. кореспондент американської газети «Українські Щоденні Вісті» В. Самітний (В. Рибак), який відвідав у той час Радянську Україну, писав в одній із своїх кореспонденцій, нібито органи ДПУ «дослідили», що «Ірчан, як і більшість членів тої «революційної спілки» (тобто Спілки «Західна Україна».— Авт.), був зв'язаний з підпільною контрреволюційною організацією, що працювала за вказівками штабу німецького фашизму... Ірчан мав грати провідну роль в тій

¹⁸ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 86, оп. 1, спр. 264, арк. 1.

¹⁹ Див.: Дубина М. Василь Бобинський // Літ. Україна.— 1990.— 26 квіт.

²⁰ Олесь О. Земля обітована: Драма на 4 дії // Твори: В 2-х т.— К., 1990.— Т. 2.— С. 148. Див. також: Жулинський М. Наша спадщина: Українська радянська література 20—30-х років: Проблеми вивчення і видання // Наука і культура. України: Щорічник.— К., 1988.— Вип. 22.— С. 333—334. Страдницький шлях цієї родини галицьких інтелігентів висвітлюється в мемуарах онуки А. Крушельницького, доньки Івана (Див.: Крушельницька Л. Рубали ліс...: Спогади галичанки // Дзвін (Львів).— 1990.— № 3.— С. 119—133; № 4.— С. 121—132; № 5.— С. 118—131).

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 25 зв.

²² В. М[удрий]. Чергова хвиля терору на Україні // Діло.— 1934.— 19 груд.

контрреволюційній організації. З його викриттям — цій роботі прийшов кінець. Ірчана арештовано і засуджено»²³.

Після самогубства М. О. Скрипника лише із системи Наркомосу республіки, дотримуючись тогочасної термінології, було «вичищено» 2 тис. «шкідницьких», «контрреволюційних», «шпигунських» елементів. Серед останніх було чимало галичан, що приїхали на Радянську Україну із-за Збруча, щоб узяти участь в індустріалізації, у проведенні політики «українізації». Звернемо увагу на ті прізвиська, що їх, як уособлення розкладницької роботи «шпигунів-диверсантів», наводив новий нарком освіти УСРР В. П. Затонський. «Всім відомо,— проголошував він,— яке кубло звали собі різні Бадани, Ерстенюки, Вітики та інші шпигуни й контрреволюціонери в апараті Наркомосу України»²⁴ (підкреслення наше — Авт.).

Зазначимо, що Олександр Іванович Бадан (Яворенко) * та Микола Васильович Ерстенюк **, уродженці Західної України, працювали в Особистому секретаріаті наркома освіти України М. О. Скрипника: перший — вченим секретарем (1927—1930), другий — помічником вченого секретаря і водночас особистим секретарем наркома (1927—1933). Через них та за їхніми підписами проходило величезне за обсягом листування НКО УСРР з діячами мистецтва, освіти, науки, коопе-

²³ Самітний В. Колективізація і класова боротьба на селі // Укр. Щоденні Вісті.— 1934.— 16 жовт.; Див. також: Кравчук П. Спілка революційних письменників «Західна Україна» // Літ. Україна.— 1989.— 14 груд.

²⁴ Затонський В. Нові перемоги ленинської національної політики // Більшовик України.— 1933.— № 13—14.— С. 39.

* «Родився я 1.III. 1894 в Вільках Мазовецьких, округу Рава Руська, Західна Україна,— писав в автобіографії О. І. Бадан.—...Укінчив гімназію, а потім юридичний факультет, осягнувши ступень «доктора прав», філософський факультет та дипломатичну академію на університетах в Кракові, Відні та Празі... В гімназії брав активну участь і організував нелегальні соціалістичні гуртки ім. Драгоманова, а в 1920 р. вступив в компартію. З 1924 р. ... почав активно працювати на Закарпатській Україні, ...був членом Крайкому, редактором головного органу партії «Карпатська Правда», був делегатом від КПЧ на IX Всеукраїнський з'їзд КП(б)У. В 1926 р. за партійну діяльність ... позбавлений громадянства, мав бути виданий до Польщі, де за участь в нац.-рев. русі 1918—19 р. був засуджений на кару смерті. На основі постанови Політбюро ЦК КПЧ виїхав на Радянську Україну» (ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 12, спр. 268, арк. 2).

Якщо спочатку прізвисько О. І. Бадана вживалося у згаданому ритуальному ідеологічному кліше («зрадник», «шпигун»), то згодом воно перетворилося на своєрідне табу. Так, рецензуючи 1946 р. рукопис повісті львівського літератора Д. Г. Бандрівського (1897—1983) про долю галицького інтелігента міжвоєнної доби, Я. Галан у зв'язку з тим, що один з її персонажів (комуніст-підпільник) мав прізвисько Бадан, зауважив: «...До речі, ... прізвисько автор повинен обов'язково змінити з причин, про які тут не місце говорити...» (Див.: Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 82, № 66, арк. 2). Згаданий твір було видано у Львові 1951 р. під назвою «Це було недавно».

* М. В. Ерстенюк нар. 12 груд. 1892 р. в с. Переросли Надвірнянського повіту у Сх. Галичині. Після закінчення гімназії у Коломиї працював на нафтопромислах в Бориславі, вчився на юридичному факультеті Львівського ун-ту. Був мобілізований до австро-угорської армії; пройшов шлях від рядового до поручика 87-го австр. піхотного полку. У 1916 р. через поранення був переведений до Воєнного архіву у Відні. В 1917 р. «став симпатиком більшовизму, зазнаюмившись із таємних актів Воєн-архіву з подіями пролетарської революції». У 1919—1924 рр. займався революційною пропагандою серед інтернованих у таборах в Німецькій Яблоннім та Йозефові (Чехословаччина) воєнків Української Галицької Армії, закінчив юридичний факультет Празького ун-ту. В 1924 р. вступив до компартії, прийняв громадянство СРСР та виїхав на Україну... Працював в Наркоматі юстиції УСРР, з 1925 по 1927 р. був особистим секретарем та прокурором для доручень при наркомі юстиції та Головному прокуророві республіки М. О. Скрипнику. Разом з ним перейшов на роботу до НКО УСРР... 19 лютого 1933 р. (водночас з арештом) М. В. Ерстенюк був звільнений з посади (Див.: ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 12, спр. 2482, арк. 1—6, 10, 25, 39—40).

У повідомленні з Харкова від 22 червня 1933 р. італійський консул, зокрема, згадував: «Секретар Скрипника, заарештований за зв'язки з «австрійською» групою (Коновалець?) все ще перебуває у в'язниці; його прізвисько Ерстенюк...» (Див.: «Lettres de Kharkov»: Documents // Cahiers du monde russe et soviétique (Paris).— Vol. XXX (1—2).— Janvier — Juin 1989.— P. 69).

раторами Східної Галичини. Крім того, за дорученням М. О. Скрипника вони займалися й такою делікатною справою, як листування з політичними в'язнями у Польщі, що досить часто звертали з проханнями надіслати літературу, подати допомогу тощо.

Так, навесні 1929 р. до наркома освіти України звернувся політичний в'язень К. Тацій*, який відбував 8-річне покарання за приналежність до КПЗУ в польській в'язниці Равіч. «Тюрма — це наш університет,— відзначалося в листі.— Тут виховуються характери, вироблюється свідомість, набираються тов[ариші] теоретичних знань, бо практику кожний мав — виписану на своїй шкурі дефензивськими резиновими киями. По тюрмах виховуються члени молодих компартій — Зах. України та Білорусії. Матеріал увесь — робітники і селяне, які потребують ґрунтовної обробки». Автор листа, що виконував обов'язки в'язничного бібліотекаря, звертався до наркома освіти (не називаючи його прізвища) з проханням надіслати книжки. «...Щоби цей тюремний університет справді виконав своє завдання — зроблення з нас, робітників і селян, кадрів революції, для того треба книжок»²⁵, — писав К. Тацій.

11 травня 1929 р. у листі до К. Тація вчений секретар НКО УСРР повідомляв: «Дорогий Товаришу! У відповідь на В[ашого] листа, який Ви писали на ім'я одного товариша й де прохали про надсилку Вам книжок, з його доручення повідомляю вас, що листа він одержав і надсилає Вам бажані книжки... Моя адреса: Олександрю Бадану, вул. Артема № 29, Наркомосвіта, м. Харків»²⁶. (Як старанно обминають і О. І. Бадан, і К. М. Тацій прізвище М. О. Скрипника).

18 травня 1929 р. розпочалися арешти у справі «Спілки Визволення України»²⁷. Зараз важко з'ясувати, чи вже тоді ДПУ УСРР за вказівкою «згори» розпочало «підкоп» під М. О. Скрипника, але є дані про те, що в серпні того ж року під час чергової «чистки» О. І. Бадан був виключений з лав КП(б)У. Вже після самогубства М. О. Скрипника й загибелі О. І. Бадана під час «боротьби з націоналізмом» 1933—1934 рр. досить широко цитувався виступ наркома освіти України на засіданні перевіркової комісії осередку КП(б)У НКО УСРР (протокол № 3 від 2 серпня 1929 р.) на захист Бадана. «...Скрипник спростовує всі ті заяви, наклепи, які були на минулому засіданні перевіркової комісії, коли на Бадана подавали окремі члени партії цілий ряд заяв і компрометуючі матеріали,— відзначалося в протоколі.— Тов. Скрипник зазначив, що Бадана, як члена партії, перевірено десять раз, з них чотири рази було перевірено відповідними органами..., а шість раз цілим рядом шляхів перевіряв сам тов. Скрипник, і ці перевірки доказали, що робота Бадана за кордоном безумовно була революційною, партійною і дуже корисною як для революції, так і для партії»²⁸. І все ж таки на 11-му засіданні перевіркової комісії 21 серпня 1929 р. О. І. Бадана було виключено з партії.

Втім навіть тоді не дійшло до сподіваної розв'язки — звільнення Бадана чи арешту за «націоналізм». М. О. Скрипник чинив спротив

* Тацій К. М., псевд. Буй-Тур (1899 — листоп. 1942). У 1923 р. вступив до КПЗУ. У 1925 р. очолював Дубнівський повітовий комітет КПЗУ. Тричі (1925, 1927, 1937) заарештовувався польською владою. Депутат Народних Зборів Західної України (1939). Загинув на фронті під Сталінградом (Див.: Борці за воз'єднання: Біоґр. довідник.— Львів, 1989.— С. 305).

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 7, спр. 267, арк. 26.

²⁶ Там же, арк. 24.

²⁷ Див.: Болабольшенко А. «СВУ»: суд над переконаннями // Вітчизна.— 1989.— № 11.— С. 160.

²⁸ Цит. за: Постоловська Т. Особливості класової боротьби на Україні в період між XVI і XVII партз'їздами // Більшовик України.— 1934.— № 4.— С. 54. Ще один член постишевської «команди» — його дружина Т. С. Постоловська — також докладала чималих зусиль для організації тогочасного «сподовання на відьом» у республіці.

домаганням ДПУ. Лише 1 лютого 1930 р. О. І. Бадан змушений був піти зі своєї посади, але до 1933 р. працював професором в одному з харківських вузів...²⁹.

«Чистка» 1933—1934 рр. охопила також і науково-дослідні установи республіки. «Органи ДПУ викрили і звільнили ВУАМЛІН * від цілої групи контрреволюціонерів»³⁰,— зазначалося в одній з тогочасних публікацій. Серед «найважливіших шпигунів» переважали галичани. Наведемо лише декілька прізвищ з характеристиками, що від них ще й сьогодні стає моторошно. Отже:

«Лозинський М. М.»— був науковим працівником Інституту радбудівництва і права ВУАМЛІН, в 1918—1919 році був членом галицького буржуазно-поміщицького уряду — товариш міністра закордонних справ. Член УВО, шпигун... Під час перебування на Радянській Україні (з 1927 р.) входив у керівні органи контрреволюційної організації УВО. В ВУАМЛІНі й ІЧП * вів шкідницьку контрреволюційну роботу...

Демчук П. І.— був керівником кафедри... в Інституті радянського будівництва та права. Членом австрійської компартії був з 1920 р., членом КП(б)У був з 1929 року. В минулому — ...командир сотні галицької армії. Член УВО. З 1925 року переїхав на Радянську Україну і вів контрреволюційну роботу, шпигун...

Романишин В. І.— був науковим працівником Інституту радянського будівництва та права. Колишній офіцер австрійської і галицької армії. Член УВО. На Радянську Україну прибув в 1925 році. Шпигун, організатор контрреволюційних повстанських гнізд...

Чехович М. Т.— був науковим працівником Інституту радянського будівництва і права, член УВО. Колишній офіцер австрійської і галицької армії. Шпигун. Вів контрреволюційну шкідницьку роботу в ВУАМЛІНі...

Вітик С. І.— був членом КП(б)У з 1925 р. Був дійсним членом Інституту історії ВУАМЛІНу... Кол. член австрійського парламенту, віце-президент буржуазно-поміщицької Західно-Української народної республіки, був міністром по галицьких справах при петлюрівському уряді. Член УВО... Шпигун. Вів шкідницьку контрреволюційну роботу на культурному фронті...

Чичкевич М. В.— був членом КП(б)У. Був науковим працівником ВУАМЛІНу і професором в ІЧП. Член УВО. Колишній офіцер австрійської і галицької армії. Вів шкідницьку контрреволюційну роботу в ВУАМЛІНі й ІЧП...

Онишкевич В. К.— був зав. кафедри чужоземних мов ВУАМЛІН. Член УВО. Був заст. нач. штабу бригади укр. галицької армії, секретарем міністерства закордонних справ буржуазно-поміщицької Західно-Української народної республіки. На Радянську Україну прибув в 1925 р. Входив до керівництва постанською роботою УВО. Шпигун. Вів шпигунську контрреволюційну роботу в ІЧП і ВУАМЛІНі»³¹.

Звичайно, цей список можна було б продовжувати... Ці й безліч інших інтелігентів — вихідців з України «недержавної», що віддавали свої знання та працю для відродження державної України та майбутнього возз'єднання всіх українських земель, загинули внаслідок сталінських репресій. Л. М. Кагановичу належить вислів: «Ми знімаємо лю-

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 12, спр. 268, арк. 8, 8 зв.

* ВУАМЛІН — Всеукраїнська Асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (1931—1936).

³⁰ Див.: Сенченко Ан., Постоловська Т. XVII партз'їзд і перебудова роботи марксо-ленінських інститутів України // Більшовик України.— 1934.— № 3.— С. 123.

* ІЧП — Інститут червоної професури (1934—1937).

³¹ Сенченко Ан., Постоловська Т. XVII партз'їзд і перебудова роботи марксо-ленінських інститутів України.— С. 123—124.

дей шарами»³². Одним з таких «шарів» і була західноукраїнська еміграція (або вихідці з Галичини) в УСРР...

Наступна хвиля «походу на галичан» пов'язана з «великим терором» 1937—1938 рр. Саме тоді Компартію Польщі та її складові частини — КПЗУ та Компартію Західної Білорусії — було звинувачено у проникненні ворожої агентури до керівництва партійних органів. Більшість партійного активу КПП, КПЗУ та КПЗБ було піддано репресіям. Згубний вплив цих злочинних дій навіть важко собі уявити.

Історія Компартії Західної України ще чекає на своє об'єктивне висвітлення. Це справді героїчна і водночас страдницька історія. Історія боротьби не лише проти польських окупантів і українського націоналістичного табору. Це разом з тим драматичне зіткнення ідеалів і жахливої реальності. Суперечності, що ятрили сумління багатьох комуністів-підпільників, образно відтворено у романі «Сестри Річинські» львівської письменниці І. Вільде (1907—1982). Один з героїв твору, підпільник Б. Завадка, у розмові з інструктором ЦК КПЗУ, «товаришем Зеленим», каже: «Зрозумійте, дорогий товаришу, що тисячі-тисяч нас роками б'ються в тенетах поміж двома крайностями. З одного боку — щаслива, не подибувана досі в історії ера людства, мало що не райське життя на землі, ідилічні малюнки святково одітих в українські народні строї хлопців і дівчат з невід'ємною бандурою, фото нових височенних будов, великанської, казкових розмірів техніки, графічні порівняння видобутку чавуну, вугілля, машинобудування за царської Росії і тепер, небувалих висот розквіт культури народу, ліквідація безробіття, безземелля, неграмотності, фантастичний ентузіазм праці, безприкладна відданість вождю і партії. З другого боку — розповіді утікачів, неймовірні вісті про терор, арешти людей, документи про голод на землі шпихліра * Європи, система шпіонажу і підозрінь, психоз шкідництва і провокації, хвороблива недовіра»³³.

Вершиною несправедливості щодо КПЗУ стала постанова Виконкому Комінтерну 1938 р. про розпуск КПП, а разом з нею й КПЗУ та КПЗБ. Вона мала фатальні наслідки для революційно-демократичних сил Польщі, особливо в період боротьби трудящих цієї країни проти гітлерівської навали та під час окупації 1939—1944 рр.³⁴ Сумними були ці наслідки й для Західної України, причому як для періоду боротьби трудящих краю проти фашистських загарбників, так і на етапі становлення й зміцнення Радянської влади. Адже з політичного життя регіону в переломний, надзвичайно відповідальний момент було усунуто організацію, члени якої глибоко розуміли обстановку і справляли вплив на частину трудового населення³⁵.

Таким чином, західноукраїнські комуністи, що йшли в авангарді боротьби за воз'єднання, опинилися на маргінесі суспільно-політичного життя, а значна їх частина була ще до того фізично знищена на терені СРСР або потрапила до таборів ГУЛАГу. Крім того, політична недовіра до КПЗУ, галицької інтелігенції після воз'єднання Західної й Радянської України значною мірою переносилася й на місцеве населення взагалі.

Одержано 10.10.90.

(Далі буде)

³² Цит. за: Восленский М. Номенклатура: Фрагменты книги // Новый мир.— 1990.— № 6.— С. 216.

* Хлібної комори, житниці. (Прим. І. Вільде).

³³ Вільде І. Сестри Річинські: Роман.— К., 1977.— Кн. 2-га.— С. 224—225.

³⁴ Див.: За правильное освещение истории Коммунистической партии Западной Украины // Коммунист.— 1963.— № 10.— С. 37—47; Szyg E. Okoliczności rozwiązania KPP // Nowe drogi.— 1987.— N 7.— S. 88—104; Фирсов Ф. И., Яжборовская И. С. Коминтерн и Коммунистическая партия Польши // Вопросы истории КПСС.— 1988.— № 11.— С. 20—35; № 12.— С. 40—55; Димек Б. КПЗУ — автономна частина КПП // Укр. іст. журн.— 1990.— № 2.— С. 69—74; та ін.

³⁵ Див.: Сливка Ю. Трагічна повість про КПЗУ // Жовтень.— 1989.— № 3.— С. 70—71.

В статтю речі йде про репресії по отношению к западноукраїнським літераторам — членам киевського і харківського філіалів Союзу революційних письменників «Західна Україна», освітається трагічна судба виходців із Галичини, котрі в началі 30-х років працювали в системі Наркомпроса України.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті йдеться про політико-ідеологічні умови формування культу особи Сталіна, розкриваються прояви та особливості цього процесу на Україні у 1917—1920 рр.

Американський письменник Джон Стейнбек, котрий відвідав нашу країну у 1947 р., писав: «Все життя у Радянському Союзі відбувається під пильним поглядом гіпсового, бронзового, намальованого або вишиваного сталінського ока. Його портрет висить не те що у кожному музеї — у кожному залі музею. Його статуї встановлено біля фасадів кожного громадського будинку. А його бюст — перед усіма аеропортами, залізничними вокзалами й автобусними станціями. Бюст Сталіна стоїть у всіх шкільних класах, а портрет часто висить прямо напроти бюсту. У парках він сидить на гіпсовій лаві і обговорює щось з Леніном... Однією із наймогутніших індустрій у Радянському Союзі є, безсумнівно, малювання й ліплення, відливання, кування й вишивання зображень Сталіна. Він всюди, він все бачить»¹.

Однією з «наймогутніших індустрій», що працювала на Сталіна, з повною підставою можна назвати тогочасну офіційну історіографію. Напрямок і характер її розвитку значною мірою сформував сам вождь та його найближче оточення. Ще у 1931 р. з'явився сталінський лист до редакції журналу «Пролетарская революция». У листі містилася брутальна критика «архівних крис» та «безнадійних бюрократів», основний недолік яких у тому, що вони можуть «покладатися на самі тільки паперові документи»². Завдання, за Сталіним, полягало в тому, щоб «піднести питання історії більшовизму на належну висоту, поставити справу вивчення історії нашої партії на наукові, більшовицькі рейки... Це тим більш необхідно, що навіть деякі наші історики,— я кажу про істориків без лапок, про більшовицьких істориків нашої партії,— не вільні від помилок...»³

Зовні лист був спрямований проти, використовуючи сталінську термінологію, істориків і літераторів «з розряду троцькістських контррабандистів»⁴. Саме так, до речі, він і оцінювався радянською історіографією не тільки у сталінські часи, а й пізніше. Та Сталін своїм листом не тільки «захищав» Леніна, а й досить виразно сигналізував

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12.

¹ Стейнбек Д. Русский дневник // Знамя.— 1990.— № 1.— С. 102—103.

² Сталін Й. В. Про деякі питання історії більшовизму. Лист до редакції журналу «Пролетарская революция» // Твори.— Т. 13.— С. 97.

³ Там же.— С. 102—103.

⁴ Там же.— С. 101.